

Ιστορία και κοινωνική μεταβολή

1. Εισαγωγικά

Συμπληρώθηκε σχεδόν μια δεκαετία από την κατάρρευση των καθεστώτων του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού και τη δραματική υποχώρηση του αριστερού, σοσιαλιστικού κινήματος σε διεθνές επίπεδο. Βρισκόμαστε στο κατάκλι ενός νέου αιώνα και οι θριαμβολογίες για το τέλος της ιστορίας, της οριστικής δηλαδή νίκης του καπιταλιστικού συστήματος και της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας, εξακολουθούν να προβάλλονται και να υπερχαθορίζουν το λόγο και τις αναλύσεις αρκετών θεωρητικών. Το ίδιο ζωντανές εξακολουθούν να είναι και οι νεκρολογίες για το σοσιαλισμό και το μαρξισμό. Το δυσάρεστο είναι πως στη χωρία όσων θριαμβολογούν για τη νίκη του καπιταλισμού και συντάσσουν νεκρολογίες για το σοσιαλισμό και το μαρξισμό έχουν προσχωρήσει αρκετοί από τους παραδοσιακούς θεωρητικούς και διανοούμενους της Αριστεράς. Για όλους αυτούς το αίτημα του σοσιαλισμού δεν ήταν παρά μια ουτοπική ιδέα, μια ιδέα μη πραγματοποιήσιμη, τόσο γιατί αντιστρατεύοταν τη διαδικασία παραγωγής και διανομής των αγαθών, ήταν δηλαδή οικονομικά μη πραγματοποιήσιμη, όσο και γιατί παρέβλεπε ή αγνοούσε τα βασικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης. Επιπλέον, το αίτημα του σοσιαλισμού, υποστήριζαν, στο βαθμό που γίνεται προσπάθεια για εφαρμογή του στην πράξη, είναι ένα αίτημα που από πολιτική άποψη οδηγεί σε μια μορφή ολοκληρωτισμού. Το παράδειγμα της Σοβιετικής Ένωσης και των άλλων κομμουνιστικών χωρών επιβεβαιώνει, κατά τη γνώμη τους, τις παραπάνω διαπιστώσεις¹.

Δεν σκοπεύω εδώ να προχωρήσω σε μια συζήτηση ή περισσότερο σε μια ανάλυση αυτού του είδους των ισχυρισμών. Ωστόσο, σε ό,τι μ' αφορά, θεωρώ πως το σοσιαλιστικό αίτημα, το όραμα μιας μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας, είναι ένα αίτημα που μπορεί να εκφράσει τις προσδοκίες του σύγχρονου ανθρώπου που δεν μπορεί να συμβιβαστεί με την κοινωνική ανισότητα και που, σε πείσμα των καιρών, εξακολουθεί να θέτει το αίτημα για κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική απελευθέρωση. Το σοσιαλιστικό αίτημα μπορεί, κατά τη γνώμη μου, δύναμει να εκφράσει και να προωθήσει τις πλέον δημιουργικές παρακαταθήκες της ανθρωπότητας αλλά και τις μελλοντικές δυνατότητες του σύγχρονου ανθρώπου. Με άλλα λόγια, το αίτημα του σοσιαλισμού μπορεί, στο βαθμό που μετατρέπεται σε πράξη, να γίνει φορέας της ιστορικής προόδου, φορέας της εξέλιξης του πολιτισμού.

¹ Ο Γιάννης Πλάγγεσης είναι αναπληρωτής καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Βεβαίως, η πεποίθηση αυτή δεν προβάλλεται εδώ ως ένα ιδεολόγημα που, σε πείσμα των γεγονότων, εξακολουθεί να κυριεύει τη σκέψη κάποιων νοσταλγών παρωχημένων εποχών και ιδεών· ούτε βεβαίως προβάλλεται ως μια φαντασιοπληξία, ως ένα «φάντασμα του παρελθόντος». Τα «φαντάσματα του Μαγκ» για τα οποία έκανε λόγο ο Derrida και το «φάντασμα του κομμουνισμού» για το οποίο έκανε λόγο ο Μαγκ ανήκουν σε διαφορετικές λογικές κατηγορίες και προοπτικές². Η πεποίθηση για την οποία κάνουμε λόγο βασίζεται στην κοινή προσδοκία που ιστορικά εκφράστηκε με εξεγέρσεις και επαναστάσεις, αλλά και στο λόγο φιλοσόφων και κοινωνικών και πολιτικών οραματιστών και αφορούσε την αρχή της δικαιοσύνης και της ισότητας, της ελευθερίας και της δημοκρατίας.

Το σοσιαλιστικό όραμα δεν οφείλει, κατά τη γνώμη μου, να ακολουθήσει την τύχη των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Ούτε βεβαίως οφείλει να συνδεθεί με το λεγόμενο θρίαμβο του καπιταλισμού. Το βασικό επιχείρημα που στηρίζει τον ισχυρισμό αυτόν είναι πως το σοβιετικό μοντέλο, ο ιστορικός κομμουνισμός ή ο λεγόμενος υπαρκτός σοσιαλισμός, δεν ήταν, ιστορικά κρίνοντας, παρά μόνο μια απόπειρα ή ένα πείραμα για το σοσιαλισμό. Για να μην πούμε πως στην πραγματικότητα δεν ήταν παρά μια στρεβλή ή αποτυχημένη απόπειρα· ή ακόμα ένα σχέδιο συγκρότησης μιας κοινωνικής τάξης στο πλαίσιο της λογικής του καπιταλισμού, ένα είδος κρατικού καπιταλισμού, όπως ισχυρίζονται ορισμένοι³. Εξάλλου, η εμπειρία του υπαρκτού καπιταλισμού επιβεβαιώνει δραματικά την αναγκαιότητα υπέρβασής του· και η υπέρβαση του υπαρκτού καπιταλισμού, του συστήματος της κοινωνικής ανισότητας, της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης, θέτει επιτακτικά το αίτημα για μια κοινωνία που θεσμικά οφείλει να προσανατολιστεί προς την αρχή της δικαιοσύνης και της ισότητας, της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Διαφορετικά, το αίτημα του σοσιαλισμού όχι μόνο είναι αναγκαίο αλλά και εξαιρετικά επίκαιρο.

Δεν είναι βεβαίως τυχαίο το γεγονός ότι, στις συνθήκες της νέας τάξης πραγμάτων και με δεδομένη πλέον την εμπειρία της εισαγωγής ενός πρωτόγονου και άγριου καπιταλισμού⁴ στις χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού, ορισμένοι σοσιαλιστές διανοούμενοι, που δεν παραιτήθηκαν ή δεν προσχώρησαν στον αντίπαλο χώρο, επανέρχονται ανανεωμένοι και με φρέσκιες ιδέες για να θέσουν εκ νέου το αίτημα για το σοσιαλισμό. Σκοπός της παρούσας ανάλυσης είναι η πραγμάτευση ορισμένων τέτοιων ιδεών που πρόσφατα διατύπωσαν θεωρητικοί όπως ο John E. Roemer, ο Ralph Miliband και ο Perry Anderson. Βάση λοιπόν της ανάλυσης μου θα αποτελέσουν συγκεκριμένα έργα των στοχαστών αυτών, που τυχαίνει να έχουν μεταφραστεί και στη γλώσσα μας⁵. Φυσικά δεν είναι δυνατό να πραγματευθούμε όλα τα ζητήματα που θέτουν οι παραπάνω θεωρητικοί· κάτι τέτοιο δεν εμπίπτει στη γενικότερη προβληματική της ανάλυσης μου.

Σε ό,τι με αφορά, στην παρούσα μελέτη μου, προτίθεμαι να πραγματευθώ τα εξής ζητήματα: πρώτον, την κριτική που είναι δυνατόν να διατυπωθεί προς το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα· δεύτερον, τη φύση μιας δύναμει σοσιαλιστικής κοινωνίας και ειδικότερα το ζήτημα σοσιαλισμός και δημοκρατία· τρίτον, το πρόβλημα της μετάβασης στο σοσιαλισμό και ειδικότερα το ζήτημα «επανάσταση ή μεταρρύθμιση»· και, τέταρτον, το ζήτημα της σοσιαλιστικής προοπτικής ως αίτημα για τον αιώνα που θα ακολουθήσει. Στην κατεύθυνση αυτή τίθεται το γενικότερο ζήτημα μιας θεώρησης της ιστορίας και ανιχνεύονται οι προοπτικές για το σοσιαλισμό του μέλλοντος.

2. Κριτική του υπαρκτού καπιταλισμού

Το αίτημα για το σοσιαλισμό, αν δεν πρόκειται για μια πρόταση χωρίς περιεχόμενο ή για μια μη πραγματοποιήσιμη πρόταση, οφείλει να τίθεται ως ένα είδος λογικής αναγκαιότητας, ως ένα σχέδιο συνολικής κοινωνικής μεταβολής, που προϋποθέτει μια σαφή αντίληψη για την υπάρχουσα κοινωνική δομή. Οφείλει δηλαδή να αποτελεί ένα είδος απάντησης στα αδιέξοδα του παρόντος. Την απαισιοδοξία και τη στάση παραίτησης ή, διαφορετικά, την υποχώρηση μπροστά στη θριαμβολογία και την απολογητική του καπιταλισμού οφείλει να αντικαταστήσει η κριτική αποτίμηση του υπάρχοντος κοινωνικού και πολιτικού συστήματος. Οι θεωρητικοί, το έργο των οποίων παίρνουμε ως βάση της ανάλυσης μας, ξεκινούν ή προϋποθέτουν μια τέτοια αποτίμηση. Ποιες όμως είναι οι διαπιστώσεις τους;

Πρώτα πρώτα, θα πρέπει να τονίσουμε πως η κριτική τους εμφανίζεται, κατά περίπτωση, με μορφές που εντάσσονται στην οικονομία των αναλύσεών τους. Η κριτική του Roemer είναι μάλλον έμμεση και τίθεται ως προϋπόθεση της πρότασής του για ένα βραχυπρόθεσμα πραγματοποιήσιμο βήμα προς το σοσιαλισμό. Η κριτική του Anderson παίρνει τη μορφή ενός διαλόγου με τον Fukuyama και τίθεται ως ένα είδος εισαγωγής σε μια συζήτηση για το περιεχόμενο ενός μοντέλου για το μελλοντικό σοσιαλισμό. Η κριτική, τέλος, του Miliband παίρνει τη μορφή μιας σαφούς καταγγελίας του υπαρκτού καπιταλισμού και τίθεται ως βάση για τη διατύπωση μιας συνολικής πολιτικής στην κατεύθυνση της προώθησης του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού⁶.

Για τον Roemer, το καπιταλιστικό σύστημα, ως ένα σύστημα παραγωγής και διανομής των αγαθών, ως ένα δηλαδή οικονομικό σύστημα, είναι κατ' αρχήν ένα άδικο σύστημα που βασίζεται στην αρχή της ανισότητας, η οποία προϋποθέτει ένα βαθύ κοινωνικό χάσμα, δημιουργώντας, από τη μια μεριά, μια μικρή τάξη πλουσίων, που κατέχουν τα μέσα παραγωγής και ιδιοποιούνται σε ακραίο βαθμό τον κοινωνικό πλούτο και, από την άλλη, τη μεγάλη μάζα των μικροϊδιοκτητών και των εργαζομένων. Για τον Roemer, το καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι ηθικά καταδικαστέο τόσο επειδή, όπως ορισμένοι υποστηρίζουν, μια μικρή καπιταλιστική τάξη ζει από την υπεραξία που δημιουργούν οι εργάτες και η οποία είναι δικαιωματικά δική τους —το τέλος αυτού του συστήματος γι' αυτούς σημαίνει το τέλος της εκμετάλλευσης— αλλά είναι καταδικαστέο επειδή «βασίζεται στην άδικη ανισότητα κατανομής των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής»⁷. Επιπλέον, το σύστημα αυτό είναι ένα άδικο σύστημα γιατί οδηγεί στην αλλοτρίωση και συνεπώς εμποδίζει την αυτοπραγμάτωση, δηλαδή την «ανάπτυξη και την εφαρμογή των ταλέντων ενός ατόμου με τρόπο που δίνει νόημα στη ζωή»⁸: ένα σύστημα, άλλως, που δεν ευνοεί την ανάπτυξη της δημιουργικότητας του ανθρώπου, αφού δεν παρέχει σ' όλους τις ίδιες ευκαιρίες. Το καπιταλιστικό σύστημα, στο βαθμό που δεν δίνει ίσες ευκαιρίες σ' όλους, εμποδίζει την επίτευξη της ευημερίας, τη δυνατότητα δηλαδή αναβάθμισης των όρων ζωής όλων των πολιτών. Αλλά, στο σύστημα αυτό, κατά τον Roemer, δεν υπάρχει ισοτιμία στις ευκαιρίες και για πολιτική επιρροή και κοινωνική θέση, κοινωνικό status. Αντίθετα, καταδικάζει την πλειοψηφία των πολιτών σε περιθωριοποίηση ή οπωσδήποτε σ' έναν ελάχιστο ρόλο⁹.

Για τον Roemer, η επιδίωξη του κέρδους και τα ταξικά συμφέροντα στο καπιταλιστικό σύστημα, το γεγονός ότι στο σύστημα αυτό το κεφάλαιο βρίσκεται στα χέρια μιας μικρής

και πλούσιας τάξης, όχι μόνο επιβάλλει τη συμμόρφωση της πολιτικής προς τις ανάγκες αυτής της τάξης, αλλά και είναι η κύρια αιτία για την ύπαρξη μιας σειράς κοινωνικών δεινών. Το καπιταλιστικό σύστημα πάσχει, κατά τη γνώμη του, από εγγενείς ασθένειες, ασθένειες που συνολικά επηρεάζουν την κοινωνία και από τις οποίες ορισμένοι επωφελούνται. Ο Roemer αναφέρεται σε μια σειρά από κοινωνικά δεινά, μερικά από τα οποία είναι η ανεργία, οι ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι ή οι επεμβάσεις σ' άλλες χώρες, οι ανισότητες Βορρά-Νότου, ο ρατσισμός και ο σεξισμός¹⁰. Γενικά, ο Roemer καταγγέλλει το καπιταλιστικό σύστημα γιατί από τη φύση του είναι ένα άδικο σύστημα που βασίζεται στην αρχή της ανισότητας.

Την κοινωνική ανισότητα ως την κύρια πληγή και το βασικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος υπογραμμίζει και ο Anderson. Η μετα-ιστορική εποχή, για την οποία κάνει λόγο ο Fukuyama, δεν θα είναι «μια πολύ θλιβερή περίοδος» για τους λόγους που ισχυρίζεται ο συγγραφέας αυτός. Το τέλος της ιστορίας ή ο καπιταλισμός στη μορφή που έχει εξελιχθεί σήμερα είναι ένα κοινωνικό σύστημα σε αδιέξοδο. Η υπερβολική διεύθυνση της ανισότητας, η όξυνση των οικολογικών προβλημάτων, η λειτουργική συρρίκνωση του περιεχομένου της δημοκρατίας και της λαϊκής κυριαρχίας, η άμβλυνση των οικογενειακών δεσμών και το κίνημα της γυναικείας χειραφέτησης ορίζουν σήμερα την παθολογία του καπιταλισμού, κατά τον Anderson. Από την άλλη μεριά, προβλήματα όπως αυτά της αλλοτρίωσης, της φτώχειας και του πολέμου εξεχολοθούν να είναι παρόντα χωρίς προοπτικές επίλυσής τους¹¹.

Καθώς επισημαίνει ο Anderson, «στην παγκόσμια οικολογία του κεφαλαίου σήμερα, το προνόμιο των ολίγων απαιτεί την αθλιότητα των πολλών, για να μπορέσει να διατηρηθεί» και οι πλέον επίσημοι δείκτες καταδείχνουν πως «λιγότερο απ' το ένα τέταρτο του παγκόσμιου πληθυσμού ιδιοποιείται σήμερα το 85% του παγκόσμιου εισοδήματος, και το χάσμα μεταξύ των μεριδίων των αναπτυγμένων και των καθυστερημένων ζωνών έχει διευρυνθεί στα τελευταία πενήντα χρόνια». Εξάλλου, «το στρώμα του όζοντος εξαντλείται με ταχύτητα, οι θερμοκρασίες αυξάνονται με οξύτητα, τα πυρηνικά απόβλητα συσσωρεύονται, τα δάση αποδεκατίζονται, εκατομύρια είδη εξαφανίζονται»¹². Όσο για τη δημοκρατία, παρόλο που έχει επεκταθεί περισσότερο από ποτέ άλλοτε, σήμερα αυτή είναι πιο αδύναμη. Το παράδειγμα των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας, αλλά και χωρών όπως η Βρετανία ή η Πολωνία και η Ουγγαρία, πιστοποιεί αυτή τη διαπίστωση. Το ίδιο ισχύει και για τη λαϊκή κυριαρχία. Πραγματική λαϊκή κυριαρχία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς μια ουσιαστική αναδιάρθρωση της παγκόσμιας τάξης στο πλαίσιο μιας ειρηνικής συμβίωσης. Το καπιταλιστικό σύστημα, από την ίδια τη φύση της λογικής του και εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης της αγοράς, δεν μπορεί να λύσει αυτού του είδους τα προβλήματα. «Ακριβώς όπως η περιβαλλοντική ισορροπία δεν μπορεί να επιτευχθεί, η κοινωνική δικαιοσύνη να επεκταθεί και η πυρηνική ασφάλεια να εξασφαλιστεί, έτσι», παρατηρεί ο Anderson, «και η λαϊκή κυριαρχία δεν μπορεί να αποκτήσει νέα ουσία, χωρίς μια διαφορετική διεθνή διεύθυνση»¹³. Αυτοί είναι οι λόγοι που, κατά τη γνώμη του Anderson, επιβάλλεται να τεθεί το αίτημα για την υπέρβαση του καπιταλισμού στην κατεύθυνση της συγκρότησης ενός ανανεωμένου σοσιαλιστικού μοντέλου, το οποίο θα παίρνει υπόψη του και θα αξιοποιεί την ιστορική πείρα.

Όσον αφορά την κριτική του Miliband, αυτή συνιστά μια ενδελεχή αποτύπωση της παθολογίας του καπιταλισμού και διατυπώνεται ως ένα είδος καταγγελίας εναντίον αυτού

του συστήματος. Μια από τις δύο βασικές προτάσεις πάνω στις οποίες βασίζει ο Miliband την ανάλυσή του είναι η πρόταση πως «ο καπιταλισμός σήμερα συνιστά ένα τεράστιο εμπόδιο για την επίλυση των δεινών που η ίδια η ανάπτυξή του έχει επιφέρει»¹⁴. Ποια είναι όμως η παθολογία του καπιταλιστικού συστήματος και γιατί, πέρα από την καταγγελία του, το σύστημα αυτό πρέπει να παραμεριστεί; Για τον Miliband, το καπιταλιστικό σύστημα είναι «ένα θεμελιακά άδικο κοινωνικό σύστημα και οι όποιες μεταρρυθμίσεις μέσα στο σύστημα αυτό, ακόμα και σοσιαλδημοκρατικού χαρακτήρα, δεν μπορούν να το καταστήσουν ανθρώπινο». Κατά τη γνώμη του, η πρόταση «καπιταλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο» είναι μια αντιφατική πρόταση. Οι μεταρρυθμίσεις στο εσωτερικό του συστήματος, παρατηρεί, ήταν, καθώς δείχνει η ιστορία τους, μια πολύ μερική απάντηση σε ειδικά «προβλήματα» και οπωσδήποτε υποταγμένες στη λογική του κεφαλαίου¹⁵. «Τι είναι», λοιπόν, «αυτό που είναι θεμελιακά άδικο στον καπιταλισμό» και γιατί ο καπιταλισμός πρέπει να καταδικαστεί ως κοινωνικό σύστημα; Οι λόγοι, κατά τον Miliband, είναι οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί και ηθικοί. Οι λόγοι αυτοί βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης και σχετίζονται με τη φύση του καπιταλισμού, που μπορεί να οριστεί ως ένα σύστημα στο οποίο «το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας βρίσκεται υπό καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας και ελέγχου». Πρωταρχική δε δυναμική αυτής της δραστηριότητας είναι «η απόσπαση ιδιωτικού κέρδους από τυπικά ανεξάρτητους, μισθωτούς εργαζόμενους»¹⁶.

Ο καπιταλισμός, λοιπόν, ως παραγωγικό σύστημα, παρ' όλη την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που έχει εξασφαλίσει ή μπορεί παραπέρα να εξασφαλίσει, πάσχει από ένα μοιραίο ελάττωμα, δεν μπορεί να εξασφαλίσει για όλους την ωφέλιμη χρήση των πόρων που δημιουργήσε και εξακολουθεί να δημιουργεί. «Ο καπιταλισμός», παρατηρεί ο Miliband, «πάνω απ' όλα είναι το ιδιωτικό κέρδος· κι αυτό, παρά τις διακηρύξεις περί του αντιθέτου, διόλου δεν εξασφαλίζει μια καλή ζωή για όλους». Αυτό συμβαίνει «γιατί ο καπιταλισμός κινείται κατ' ουσίαν από τη μικρο-κλίμακα ορθολογικής οργάνωσης της επιχείρησης και όχι από τη μακρο-κλίμακα ορθολογικής οργάνωσης που απαιτείται από την κοινωνία»¹⁷. Απτή απόδειξη αυτού του ισχυρισμού είναι το φαινόμενο μιας διευρυμένης φτώχειας και υποβάθμισης της ζωής. Οι συνθήκες της Κοινωνίας της Αφθονίας καθόλου δεν εμποδίζουν την εξάπλωση της φτώχειας και των προβλημάτων που συνδέονται μ' αυτή. Αντίθετα, αποτελούν γόνιμο έδαφος για την εξάπλωση φαινομένων όπως η εγκληματικότητα, ο ρατσισμός και η ξενοφοβία στις αναπτυσσόμενες χώρες. Η κατάσταση είναι βεβαίως τραγική στο λεγόμενο αναπτυσσόμενο κόσμο σε σχέση με τα προβλήματα αυτά¹⁸.

Αλλά ο καπιταλισμός ως τρόπος παραγωγής καθορίζει κατά έναν κρίσιμο τρόπο τη διαμόρφωση της κοινωνικής δομής. «Διαιωνίζει την κοινωνική διαίρεση σε μια ολιγαριθμη άρχουσα τάξη και τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού»¹⁹. Η ταξική διαίρεση της κοινωνίας, που ο καπιταλισμός διαιωνίζει, είναι καθοριστικής σημασίας για τον τρόπο ζωής. Καθώς επισημαίνει ο Miliband, παρ' όλη την υποτίμηση της έννοιας της τάξης από τους ιδεολογικούς εκπροσώπους του συστήματος και τους ισχυρισμούς ότι η εργατική τάξη σήμερα ζει σε συνθήκες αφθονίας, «η ταξική θέση μέσα στην κοινωνία παραμένει η πρωταρχική πηγή ανισότητας όσον αφορά την εργασία, το εισόδημα, τη στέγαση, την εκπαίδευση, τις ευκαιρίες και, ό,τι άλλο καθορίζει τον τρόπο ζωής»²⁰. Η αλήθεια είναι πως η ταξική διαίρεση της κοινωνίας δεν δημιουργεί μόνο την εργατική τάξη ή ευρύτερα τη μεγάλη πλειοψηφία

των εργαζομένων, αλλά και μια άρχουσα τάξη, η οποία ως συλλογική οντότητα είναι αποφασισμένη να διατηρήσει και να ισχυροποιήσει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, κι αυτό το κάνει κατά κανόνα στο όνομα του εθνικού συμφέροντος, της ελευθερίας και της δημοκρατίας ή στο όνομα οποιουδήποτε άλλου πράγματος που προσφέρεται ως μέσο για τη νομιμοποίησή της. Οπωσδήποτε, το τμήμα εκείνο της άρχουσας τάξης που βρίσκεται στα ανώτερα επίπεδα της κοινωνικής πυραμίδας, η ελίτ της εξουσίας, φροντίζει να ελέγχει τα «στρατηγικά ύψη» της οικονομίας, τον κεντρικό κρατικό μηχανισμό, τα κύρια μέσα επικοινωνίας στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα. Αυτή η ελίτ της εξουσίας, στην πραγματικότητα, λειτουργεί ως μια αυτονομημένη από ουσιαστικό δημοκρατικό έλεγχο ομάδα, ως μια ολιγαρχία. Συνολικά όμως η άρχουσα τάξη κατέχει τη συντριπτικά μεγαλύτερη μερίδα του κοινωνικού πλούτου και αυτό συνιστά και το ταξικό της προνόμιο²¹.

Η κοινωνική ανισότητα και η ταξική διαίρεση της κοινωνίας δημιουργούν παραπέρα αντιτιθέμενα συμφέροντα. Ο ανταγωνισμός κεφαλαίου και εργασίας και οι ταξικές συγκρούσεις αποτελούν ενδημικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος. Βεβαίως οι διάφορες κοινωνικές συγκρούσεις είναι δυνατόν να οφείλονται και σε άλλους λόγους, λόγους που είναι δυνατόν να σχετίζονται με το φύλο, τη φυλή, τη θρησκεία ή την εθνότητα. Ωστόσο, αυτό δεν δικαιολογεί την εξήγηση που επιχειρούν ορισμένοι επικαλούμενοι την ανθρώπινη φύση. Η αναζήτηση των αιτιών που προϋποθέτει την αναφορά στην ταξική δομή και την κοινωνική ανισότητα είναι μια περισσότερο ορθολογική πρακτική, κατά την άποψη του Miliband²². Η ταξική δομή και η κοινωνική ανισότητα καθώς και οι ταξικές συγκρούσεις εξηγούν σαφέστερα και το χαρακτήρα της πολιτικής, που, κατά τον Miliband, «είναι κατά μεγάλο μέρος διαρκής αγώνας, άλλοτε περισσότερο οξύς άλλοτε λιγότερο, ανάμεσα στις κυρίαρχες και τις υποταγμένες τάξεις»²³. Τα αντιτιθέμενα συμφέροντα και οι διαφορετικοί σκοποί τους οποίους επιδιώκουν οι τάξεις αυτές ορίζουν και το χαρακτήρα της πολιτικής. Για το λόγο αυτόν, καθώς επισημαίνει ο Miliband, «δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε ότι η πραγματικότητα της πολιτικής ζωής, συμπεριλαμβανομένων των πιο σημαντικών πλευρών της όπως εκφράζονται από ρεύματα σκέψης και μια μεγάλη ποικιλία θεσμών, δεν μπορεί να γίνει κατανοητή δίχως αναφορά σ' αυτούς τους αντιτιθέμενους σκοπούς»²⁴. Το καπιταλιστικό σύστημα αναπαράγει και διαιωνίζει την ταξική διαίρεση και η ταξική πάλη είναι ένα ενδημικό, σύμφυτο με το σύστημα, στοιχείο του.

Ο ταξικός προσδιορισμός της πολιτικής στον καπιταλισμό επηρεάζει και τη φύση του πολιτικού συστήματος που τον εκφράζει. Όσοι υπερασπίζονται τα καπιταλιστικά καθεστώτα συνήθως ισχυρίζονται πως καπιταλισμός, ελευθερία και δημοκρατία αποτελούν αδιάσπαστη ενότητα. Ωστόσο, καθώς τονίζει ο Miliband, δεν είναι αληθές ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού συνδέθηκε ιστορικά με τη δημοκρατία· κι αν στα νεότερα χρόνια δόθηκε έμφαση σε μια τέτοια σύνδεση, αυτό οφείλεται σε συγκεκριμένους λόγους, οι οποίοι δεν αφορούσαν τόσο τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού αλλά τους αστούς-ιδιοκτήτες. Η δημοκρατία που επιδίωξαν και σ' ένα βαθμό προώθησαν ήταν κυρίως δημοκρατία για τους ιδιοκτήτες. Και είναι αληθές πως η διεύρυνση της αστικής δημοκρατίας και της ελευθερίας ήταν αποτέλεσμα της πίεσης που άσκησε κυρίως το εργατικό αριστερό κίνημα ενάντια στις κυρίαρχες δυνάμεις των φορέων της ιδιοκτησίας. Οπωσδήποτε, η καπιταλιστική δημοκρατία, σε ό,τι αφορά τη δυνατότητα από την πλευρά των εργαζομένων για άσκηση πραγματικής εξουσίας, είναι

μια πολύ περιορισμένη μορφή δημοκρατίας. Από την άποψη αυτή, παρατηρεί ο Miliband, «η ιδέα ότι οι καπιταλιστικές χώρες είναι δημοκρατικές ανήκει στη μυθολογία και όχι στην πραγματικότητα της πολιτικής»²⁵. Βεβαίως, δεν θα μπορούσε να γίνει λόγος για δημοκρατία στη σφαίρα της παραγωγής· εκεί οι σχέσεις παραγωγής έχουν σκληρό αυταρχικό χαρακτήρα· εκεί τα προνόμια των διαχειριστών προστατεύονται και ασκούνται σταθερά· και το κράτος είναι πρόθυμος συμπαραστάτης, ιδιαίτερα σε περιόδους σύγκρουσης. Καθώς παρατηρεί ο Miliband, «ο βαθμός με τον οποίο περιορίζεται το δικαίωμα της απεργίας στις καπιταλιστικές δημοκρατίες αποτελεί το προφανέστερο σχετικό παράδειγμα»²⁶.

Ένα άλλο αρνητικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος είναι πως το σύστημα αυτό βασίζεται στη μισθωτή εργασία. Αυτό σημαίνει πως οι εργοδότες, που στην ιδιοκτησία τους έχουν τα μέσα παραγωγής, έχουν το δικαίωμα να ιδιοποιούνται και να διαθέτουν την υπεραξία που παράγουν οι εργαζόμενοι. Η μισθωτή εργασία, όπως και η δουλεία στην Αρχαιότητα, τείνει να θεωρείται μια φυσική και συνεπώς νόμιμη σχέση. Αλλά το καθεστώς της μισθωτής εργασίας βασίζεται στην εκμετάλλευση και απαιτεί την υποταγή. Είναι συνεπώς από ηθική άποψη μεμπτό, όπως βεβαίως μεμπτό θεωρείται σήμερα το καθεστώς της δουλείας ή της δουλοπαροικίας²⁷. Βεβαίως υπάρχουν αρκετά προβλήματα που αφορούν τη θεραπεία αυτού του δεινού στην προοπτική για το σοσιαλισμό, ιδιαίτερα σε σχέση με το ζήτημα της κρατικής ιδιοκτησίας. Η συζήτηση όμως αυτού του είδους των προβλημάτων δεν εντάσσεται άμεσα στην οικονομία της παρούσας ανάλυσης.

Στην παθολογία του καπιταλισμού θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και άλλα νοσήματα. Ο Miliband, στη λίστα του, ξετάζει δύο ακόμα: τα μέσα επικοινωνίας και πειθούς και την παγκόσμια επέκταση του καπιταλισμού. Σε ό,τι αφορά τα Μέσα Επικοινωνίας, γίνεται δεκτό πως οι άρχουσες τάξεις βασίζονται, τουλάχιστον μερικά, στον έλεγχο των κύριων μέσων επικοινωνίας και πειθούς. Τι όμως σημαίνει ο έλεγχος αυτός, με δεδομένη την πολυφωνία στην παραγωγή και τη διάδοση των ιδεών στις καπιταλιστικές χώρες; Η άποψη του Miliband είναι πως, εκεί που η ιδεολογία και η πολιτική εμπλέκονται άμεσα, απόψεις που είναι ασύμβατες με την κυρίαρχη άποψη αντιμετωπίζονται εχθρικά και η πρόσβασή τους στο πλατύ κοινό καθίσταται προβληματική. Κύρια κατασταλτική λειτουργία του μηχανισμού δημιουργίας και διάδοσης των προϊόντων των ΜΕ είναι η αυτολογοκρισία. Ο μηχανισμός αυτός ισχύει τόσο για το δημόσιο όσο και για τον ιδιωτικό τομέα, ιδιαίτερα όμως για τον τελευταίο. Συμβαίνει οι ιδιοκτήτες των ΜΕ να μη δείχνουν ζήλο για την προώθηση ριζοσπαστικών ή ανατρεπτικών απόψεων και η περίφημη πολυφωνία λειτουργεί, όπως λειτουργεί, μέσα σε καθορισμένα πλαίσια. Άλλωστε, η τάση για συγκεντρωτικό έλεγχο των ΜΕ ολοένα και αυξάνει στις μέρες μας. Γενικά, παρατηρεί ο Miliband, σε βαθιά διχασμένες κοινωνίες, σε κοινωνίες όπου οι μεγάλες κοινωνικές ανισότητες αντιφάσκουν με τη ρητορική της δημοκρατίας, εκεί «μια από τις κύριες λειτουργίες των ΜΕ είναι η συμβολή στον αγώνα που διεξάγουν οι άνθρωποι της εξουσίας για να κερδίσουν την καρδιά και το νου της πλειοψηφίας». Σ' αυτό τον αγώνα η χειραγώγηση και η παραποίηση των πληροφοριών αποτελούν «δομικά» στοιχεία του ελέγχου των μέσων επικοινωνίας²⁸.

Σ' ό,τι αφορά την παγκόσμια επέκταση του καπιταλισμού, ο Miliband επισημαίνει πως, ιστορικά κρίνοντας, ο καπιταλισμός συνδέθηκε με την αποικιοκρατία και τους ιμπεριαλιστικούς πολέμους που ως συνέπεια είχαν την ανελέητη εκμετάλλευση και τη γενοκτονία

του υπόλοιπου κόσμου από τις δυτικές δυνάμεις. Αλλά και στις μέρες μας, από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ύστερα, παρόλο που «ο ανταγωνισμός μεταξύ των καπιταλιστικών δυνάμεων στάθηκε ειρηνικός, ο κόσμος έγινε πεδίο σύγκρουσης ενός διαφορετικού τύπου, συγκεκριμένα της σύγκρουσης των ΗΠΑ και των συμμάχων τους κατά του Κομμουνισμού»²⁹. Ο πραγματικός στόχος του «Ψυχρού Πολέμου», επισημαίνει ο Miliband, ήταν πάντως η υπεράσπιση της ελεύθερης επιχείρησης από την επαναστατική αμφισβήτηση και τις ριζικές μεταρρυθμίσεις, και όχι βέβαια ο περιορισμός των επεκτατικών βλέψεων της Σοβιετικής Ένωσης ή ο σοβιετικός ολοκληρωτισμός. Θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί επίσης στις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις για την καταστολή ριζοσπαστικών κινήματων ή προοδευτικών κυβερνήσεων στις αναπτυσσόμενες χώρες και στη στήριξη των πλέον ανελεύθερων καθεστώτων σ' αυτές. Οι δυτικές δυνάμεις ήθελαν έναν ασφαλή κόσμο για τον καπιταλισμό, αδιαφορώντας για τους λαούς που υφίσταντο τις συνέπειες των επεμβάσεών τους³⁰. Ολοκληρώνοντας την καταγγελία του για τον καπιταλισμό, ο Miliband θα καταλήξει: «η αντίληψη ότι ο καπιταλισμός μετασχηματίστηκε εντελώς και αποτελεί το καλύτερο που μπορεί να πετύχει η ανθρωπότητα», όπως ισχυρίζονται μερικοί, «είναι φοβερή προσβολή στο ανθρώπινο είδος»³¹.

3. Η φύση του σοσιαλισμού: σοσιαλισμός και δημοκρατία

Μιλώντας για τη φύση του σοσιαλισμού, για το περιεχόμενο μιας μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας, είναι κανείς αναγκασμένος να αντιμετωπίσει μια σειρά κρίσιμων ερωτημάτων. Ποια μπορεί να είναι τα βασικά χαρακτηριστικά μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας; Είναι δυνατόν να συγκροτηθεί ένα μοντέλο σοσιαλιστικής κοινωνίας που να είναι πραγματοποιήσιμο; Ποια σχέση υπάρχει ανάμεσα στις προτεινόμενες αρχές και θεσμούς μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας και στην ανθρώπινη φύση; Είναι η ανθρώπινη φύση συμβατή με το σοσιαλισμό; Αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα που θα μπορούσαν να τεθούν.

Ο Roemer, αναπτύσσοντας τις απόψεις του για το μέλλον του σοσιαλισμού, παρατηρεί πως, σε πείσμα της επιχειρηματολογίας, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση του ιστορικού κομμουνισμού στη Σοβιετική Ένωση, που υποστηρίζει τη θέση «πως δεν μπορεί να υπάρξει σοσιαλισμός, ούτε στο σημερινό κόσμο αλλά ούτε και σαν ιδανικό», ισχυρίζεται πως «ο σοσιαλισμός παραμένει ένα ιδανικό που αξίζει να επιδιώκεται και μια δυνατότητα του πραγματικού κόσμου»³². Για τον Roemer, ο σοσιαλισμός είναι δυνατόν κατ' αρχήν να νοηθεί ως ένα είδος εξισωτισμού. Σε μια τέτοια, ωστόσο, αντίληψη οι έννοιες της τάξης και της εκμετάλλευσης δεν αποτελούν κομβικά ζητήματα³³. Εξάλλου, μια κοινωνία που θα βασίζεται στην αρχή της ισότητας δεν μπορεί παρά να αποτελεί υπόθεση του απώτερου μέλλοντος. Αυτό σημαίνει πως άμεσα ο σοσιαλισμός μπορεί να τεθεί ως ένα είδος, ως μια μορφή, πολιτικής πρακτικής που προωθεί την πορεία προς την κοινωνία της ισότητας. Στην κατεύθυνση αυτή, ο Roemer προτείνει το μοντέλο του σοσιαλισμού της αγοράς, το οποίο ως ένα πρώτο βήμα επιχειρεί να ρυθμίσει το καθεστώς της ιδιοκτησίας και της αγοράς που βρίσκουμε στον καπιταλισμό, ως έναν αποτελεσματικό οικονομικό μηχανισμό, με το αίτημα μιας δικαιότερης κατανομής των οικονομικών αγαθών.

Ειδικά, και σ' ό,τι αφορά τη φύση του σοσιαλισμού ή, καθώς το θέτει ο ίδιος ο Roemer, την πολιτική φιλοσοφία του σοσιαλισμού, η άποψή του είναι πως αυτό που επιδιώκουν οι σοσιαλιστές δεν είναι τίποτε άλλο παρά ισότητα στις ευκαιρίες για:

- (1) αυτοπραγμάτωση και ευημερία
- (2) πολιτική επιρροή και
- (3) κοινωνική θέση, κοινωνικό status³⁴.

Η αντίληψη αυτή για το σοσιαλισμό παρακάμπτει, κατά τον Roemer, τα προβλήματα που συνδέονται με μια μορφή ισοπεδωτικού σοσιαλισμού και θέτει τα άτομα μπροστά στις ευθύνες τους: τα άτομα οφείλουν να επιλέξουν ρεαλιστικούς στόχους για την ευημερία τους και να έχουν τη δυνατότητα να επηρεάσουν τη διαμόρφωση και την άσκηση της πολιτικής. Ωστόσο, η ιεράρχηση και η προώθηση των στόχων του σοσιαλισμού δεν είναι δεδομένη. Γι' αυτό θα μπορούσε να αναλογιστεί κανείς το κατά πόσο η αταξική κοινωνία είναι επιθυμητή για οποιονδήποτε άλλο λόγο πέρα από την επίτευξη των στόχων (1) και (2). Ο Roemer δεν συμμερίζεται την παραδοσιακή μαρξιστική άποψη ότι το καπιταλιστικό σύστημα πρέπει να παραμεριστεί γιατί οι καπιταλιστές ιδιοποιούνται την υπεραξία που παράγουν οι εργάτες, γιατί δηλαδή βασίζεται στην εκμετάλλευση. Η ηθική καταδίκη του καπιταλισμού, κατά τη γνώμη του, όπως ήδη έχουμε δει, βασίζεται στην «άδικη ανισότητα κατανομής των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής» και όχι ιδιαίτερα στο γεγονός της εκμετάλλευσης³⁵. Άλλωστε, ο ρόλος που παραδοσιακά αποδίδεται στην εργατική τάξη θα μπορούσε, κατά τη γνώμη του, να αμφισβητηθεί αποφασιστικά σήμερα³⁶.

Κατά πόσο όμως μια σοσιαλιστική κοινωνία προϋποθέτει και προωθεί ένα δημοκρατικό πολιτικό σύστημα; Το ζήτημα της σχέσης σοσιαλισμού και δημοκρατίας είναι ένα κρίσιμο ζήτημα. Είναι κρίσιμο, όχι τόσο γιατί η δημοκρατία πρέπει να θεωρηθεί ως προϋπόθεση της πολιτικής ισότητας, αλλά γιατί υπάρχουν αρκετές δυσκολίες σχετικά με τον ορισμό και τη φύση της δημοκρατίας³⁷. Επιπλέον, το ζήτημα της δημοκρατίας στο σοσιαλισμό συνδέεται ή οφείλει να συνδέεται με την υιοθέτηση αξιών που θα παραμερίζουν την ιδεολογία του ατομικισμού, που είναι σύμφυτη με την ύπαρξη του καπιταλισμού. Η δημιουργία του «σοσιαλιστή ανθρώπου» και ενός αισθήματος κοινότητας στη σοσιαλιστική κοινωνία είναι κάτι το ζητούμενο³⁸. Αλλά το σοσιαλιστικό πρόγραμμα που προτείνει ο Roemer, ο σοσιαλισμός της αγοράς, προωθεί αυτές τις αξίες; Ο ίδιος βεβαίως εκφράζει επιφυλάξεις ως προς τη δυνατότητα αλλαγής της ανθρώπινης φύσης. Παραμένει, όπως λέγει, αγνωστικιστής³⁹. Πιστεύει όμως πως με τις κατάλληλες θεσμικές ρυθμίσεις, π.χ. εκτεταμένα προγράμματα για τη μόρφωση των εργατών, είναι δυνατό βαθμιαία να διευρυνθεί ο δημοκρατικός χαρακτήρας μιας κοινωνίας που κατευθύνεται προς το σοσιαλισμό. Βεβαίως, το κατά πόσο το μοντέλο του σοσιαλισμού της αγοράς είναι πραγματοποιήσιμο και σε ποιο βαθμό συνιστά μια αριστερή, σοσιαλιστική πολιτική είναι συζητήσιμο. Ας δούμε όμως στη συνέχεια την πρόταση του Miliband.

Ο Miliband αναπτύσσει τις απόψεις του για το σοσιαλισμό στο φως μιας επανεκτίμησης του σοσιαλιστικού εγχειρήματος στον αιώνα μας, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού, καθώς και στο φως των αλλαγών που συντελέστηκαν στον καπιταλιστικό κόσμο από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ύστερα. Ο Miliband απορρίπτει ως αβάσιμη την άποψη που με χαρακτηριστικό τρόπο διατύπωσε ο Fukuyama και συμ-

μερίζονται πολλοί, ότι δηλαδή ο καπιταλισμός αντιπροσωπεύει «το τελικό σημείο της ιδεολογικής εξέλιξης της ανθρωπότητας» και «την τελική μορφή της ανθρώπινης διακυβέρνησης»⁴⁰. Εξάλλου, θεωρεί πως η σοσιαλδημοκρατία δεν μπόρεσε να θεθεί ούτε είναι δυνατό να θεωρηθεί ως πειστική εναλλακτική λύση προς τον καπιταλισμό. Καθώς παρατηρεί, «η σοσιαλδημοκρατία δεν είναι, στην πράξη, εναλλακτική λύση του καπιταλισμού, αλλά ένας ορισμένος τρόπος προσαρμογής προς αυτόν»⁴¹. Ο σοσιαλισμός όμως χωρίς προσδιορισμούς, χωρίς εισαγωγικά δεν μπορεί, κατά την άποψή του, παρά να σημαίνει «μια θεμελιακή αναδιάταξη της κοινωνικής τάξης» και ως τέτοιος, όχι μόνο δεν είναι μια άχρηστη κατασκευή, αλλά αντίθετα εξακολουθεί να αποτελεί τη μόνη δυνατή εναλλακτική λύση. Καθώς τονίζει, «η σοσιαλιστική δημοκρατία είναι πραγματοποιήσιμη και επιθυμητή εναλλακτική λύση στον καπιταλισμό και την καπιταλιστική δημοκρατία». Ο λεγόμενος «θάνατος του Κομμουνισμού», για τον Miliband, δεν μπορεί να σημαίνει και το «τέλος του σοσιαλισμού». Μια τέτοια ταύτιση εξυπνοεί πως τα κομμουνιστικά καθεστώτα, ότι ονομάστηκε ιστορικός κομμουνισμός, υλοποιούσαν κατά κάποιο τρόπο το σοσιαλιστικό όραμα. Αυτό όμως δεν είναι ακριβές⁴².

Δεν είναι ακριβές, γιατί η συγκεντρωτική οικονομία και ο επιτακτικός και λεπτομερειακός κρατικός σχεδιασμός, η μονοπώληση της εξουσίας από το Κομμουνιστικό Κόμμα, ο λεγόμενος δημοκρατικός συγκεντρωτισμός που στην πράξη παραμέριζε τη δημοκρατία, η επιβολή μιας ορισμένης κρατικής ιδεολογίας, του Μαρξισμού-Λενινισμού, και η καταστολή των διαφωνιών, όπως επίσης και η προσωπολατρεία, είναι απολύτως ασυμβίβαστα με το σοσιαλισμό και δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί σοβαρά πως όλα αυτά προκύπτουν από τη μαρξιστική θεωρία. Για τον Marx και τον Engels, όπως είναι γνωστό, σοσιαλισμός και δημοκρατία είναι σύμφυτα και το κράτος ως κατασταλτικός μηχανισμός οφείλει να εξαφανιστεί. Εξάλλου, η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής δεν σημαίνει παρά τη δημόσια ιδιοκτησία που βασίζεται στον «ελεύθερο συνεταιρισμό των παραγωγών» και όχι στην κρατική ιδιοκτησία, όπως αυτή εφαρμόστηκε στη Σοβιετική Ένωση. Επίσης δεν είναι ακριβές ότι οι συνέπειες του τρόπου σκέψης των Marx και Engels ήταν αναπόφευκτα «ολοκληρωτικές», λόγω της πίστης τους στην επαναστατική, συνολική κοινωνική μηχανική. Ωστόσο, ο Miliband, κατά κάποιο τρόπο, συμερίζεται τους φόβους που εκφράζονται για τις αρνητικές συνέπειες, τις δυσκολίες και τους κινδύνους της ριζοσπαστικής, σοσιαλιστικής αλλαγής. Αλλά δεν θεωρεί πως η ανακάλυψη μεγάλης κλίμακας στην κοινωνική τάξη που ο σοσιαλισμός συνεπάγεται είναι εξ ορισμού καταδικασμένη. Μια τέτοια άποψη υποκύπτει, κατά τη γνώμη του, στην πιο ακραία και εξουθενωτική μορφή ντετερμινισμού⁴³.

Πώς λοιπόν τίθεται το ζήτημα του σοσιαλισμού κατά τον Miliband; Σύμφωνα με την άποψή του, υπάρχουν τρεις κεντρικές προτάσεις ή θεματικές οι οποίες ορίζουν το σοσιαλισμό: τρεις προτάσεις που βρίσκονται σε στενή αλληλεξάρτηση. Πρόκειται για τη δημοκρατία, τον εξισωτισμό και την κοινωνικοποίηση ενός μέρους της οικονομίας. Μιλώντας φυσικά για δημοκρατία δεν πρέπει να εννοούμε τις αστικές μορφές δημοκρατίας. Σοσιαλιστική δημοκρατία σημαίνει σε βάθος εκδημοκρατισμό της κοινωνίας, σημαίνει ουσιαστική αναγνώριση της ιδιότητας του πολίτη, γνήσια λαϊκή κυριαρχία. Σημαίνει ακόμη ελευθερία έκφρασης, ελευθερία στη διαφωνία. Παράλληλα, μιλώντας για εξισωτισμό δεν θα πρέπει

να εννοήσουμε έναν τέλειο ή ισοπεδωτικό εξισωτισμό, παρά έναν εξισωτισμό που τείνει να εξαλείψει τις μεγάλες κοινωνικές ανισότητες που χαρακτηρίζουν τις ταξικές κοινωνίες. Τέλος, όταν κάνουμε λόγο για κοινωνικοποίηση της οικονομίας δεν θα πρέπει να εννοήσουμε την κατάργηση κάθε μορφής ιδιοκτησίας, αλλά ότι ένα σημαντικό μέρος των μέσων της οικονομικής δραστηριότητας, και ιδιαίτερα τα «στρατηγικά ύψη» της οικονομίας, θα τεθεί κάτω από διάφορες μορφές δημόσιας ή κοινωνικής ιδιοκτησίας, διαχείρισης κι ελέγχου. Μ' αυτή την έννοια η κοινωνικοποίηση αποτελεί κεντρική πρόταση του σοσιαλισμού. Γενικά, δεν μπορεί να υπάρξει πραγματική σοσιαλιστική δημοκρατία χωρίς ισότητα συνθηκών και ισότητα συνθηκών χωρίς κοινωνικοποίηση⁴⁴.

Ο Miliband δεν αγνοεί βεβαίως την επιχειρηματολογία που σχετίζεται με τη δυνατότητα πραγμάτωσης ενός τέτοιου εγχειρήματος· δεν αγνοεί δηλαδή τις ενστάσεις. Πιστεύει όμως πως δεν υπάρχει τίποτε ως προς την ανθρώπινη φύση που να διαφεύδει ή να αναιρεί την πεποίθηση που κληρονομήσαμε από το Διαφωτισμό, την πεποίθηση δηλαδή για τη δυνατότητα τελειοποίησης της ανθρώπινης φύσης. Η ιστορική εμπειρία δεν καταδεικνύει αναγκαστικά πως οι άνθρωποι εκ φύσεως τείνουν προς το κακό. Αυτό που δείχνει η ιστορική πείρα είναι πως τα δεινά της ανθρωπότητας οφείλονται στην ταξική διάθρωση των κοινωνιών και στην κατάχρηση της εξουσίας από τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες. Το ζήτημα της εξουσίας είναι ένα κρίσιμο ζήτημα, ένα ζήτημα που στο πρόγραμμα του σοσιαλισμού μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά. Γιατί αυτό που έχει σημασία δεν είναι τόσο η ανθρώπινη φύση και η τάση για ιδιοποίηση της εξουσίας από τους λίγους, όσο το οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και ηθικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ασκείται η εξουσία⁴⁵.

Σ' ό,τι αφορά την ανάλυση του Anderson, θα πρέπει να σημειώσουμε πως αυτή δεν επικεντρώνεται τόσο στον προσδιορισμό των συνιστωσών του σοσιαλισμού όσο στο κατά πόσο σήμερα θα μπορούσε ο σοσιαλισμός να προταθεί ως εναλλακτική λύση στα αδιέξοδα του καπιταλισμού. Ωστόσο, θεωρεί πως οι βασικοί όροι της σοσιαλιστικής προοπτικής, όπως αυτοί έχουν διατυπωθεί στην κλασική αντίληψη, εξακολουθούν να ορίζουν σε γενικές γραμμές και τη σύγχρονη προβληματική για το σοσιαλισμό. Το ζήτημα της κοινωνικής φύσης της παραγωγής, και συνεπώς το ασύμβατο της ατομικής ιδιοκτησίας με την οικονομική ανάπτυξη, το ζήτημα του φορέα της κοινωνικής αλλαγής, η εργατική τάξη ως βάση και φορέας του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, η σημασία του σχεδιασμού στην οικονομία και η ιδέα της ισότητας ως κεντρικής αξίας ενός τέτοιου μετασχηματισμού, εξακολουθούν, έστω και με διαφορετικό τρόπο, να τίθενται ως κεντρικά ζητήματα της σοσιαλιστικής προοπτικής⁴⁶.

4. Η μετάβαση στο σοσιαλισμό: Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση;

Είναι προφανές πως στη σημερινή συγκυρία το ζήτημα του σοσιαλισμού μπορεί να τεθεί, και όντως τίθεται, καθώς διαπιστώσαμε από την ανάλυση που προηγήθηκε, ως ένα αίτημα υπέρβασης του καπιταλισμού. Τίθεται επίσης και ως μια πρόταση που αφορά ένα σύστημα κοινωνικής οργάνωσης στο οποίο θα συναρτώνται η κοινωνικοποίηση της παραγωγής, η πολιτική δημοκρατία και η κοινωνική ισότητα. Ένα τέτοιο σύστημα είναι ολοφάνερο πως δεν μπορεί να συνυπάρχει μ' ένα καθεστώς ταξικής διάκρισης, εκμετάλλευσης και κα-

ταπιεστικών, εξουσιαστικών δομών· ούτε βεβαίως με την ιδεολογία του ατομικισμού και του ανταγωνισμού. Αν ένα σοσιαλιστικό σύστημα πρόκειται να υπάρξει, αυτό οφείλει να βασίζεται στην κοινωνική αλληλεγγύη και συνεργασία. Ο σοσιαλισμός οφείλει να είναι ένα σύστημα κοινωνικής απελευθέρωσης και δημιουργικής ανάπτυξης.

Το πρόβλημα όμως που τίθεται είναι αν ένα τέτοιο όραμα είναι εφικτό, ρεαλιστικό και βεβαίως αν είναι δυνατό να προσδιοριστούν οι παράγοντες και οι τρόποι της κοινωνικής αλλαγής. Με άλλα λόγια, το κρίσιμο ερώτημα είναι πώς μπορεί σήμερα να τεθεί το ζήτημα της μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό; Οι συγγραφείς, το έργο των οποίων αναλύουμε εδώ, θέτουν αυτό το ζήτημα χωρίς περιστροφές. Το θέτουν όμως γενικά ως ένα ανοιχτό ζήτημα. Σ' ό,τι αφορά τον Roemer, διαπιστώνουμε πως, παρόλο που θέτει το ζήτημα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού ως εναλλακτική προς τον καπιταλισμό λύση, άμεσα ενδιαφέρεται γι' αυτό που μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πρώτο βήμα στην πορεία προς το σοσιαλισμό. Αυτό το πρώτο βήμα δεν είναι τίποτε άλλο από το λεγόμενο σοσιαλισμό της αγοράς. Στην ανάλυσή μας όμως αυτή δεν σκοπεύουμε να προβούμε σε μια συζήτηση αυτής της πρότασης⁴⁷. Οπωσδήποτε, το ζήτημα της μεταβατικής περιόδου είναι ένα μεγάλο ζήτημα, η συζήτηση του οποίου καθορίζεται από την αντίληψη που έχει κανείς για τον τρόπο μετάβασης στο σοσιαλισμό.

Ό,τι υποστηρίζουμε εδώ είναι πως, προτού τεθούν προς συζήτηση τα ζητήματα που θέτει ο Roemer στην πρότασή του για το σοσιαλισμό της αγοράς, είμαστε υποχρεωμένοι να θέσουμε το ζήτημα αν ο τρόπος μετάβασης στο σοσιαλισμό θα έχει το χαρακτήρα ριζοσπαστικών έστω μεταρρυθμίσεων του καπιταλιστικού συστήματος ή το χαρακτήρα μιας επαναστατικής ανατροπής. Επιπλέον, για να θέσουμε σήμερα το ζήτημα του σοσιαλισμού είμαστε υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουμε το ζήτημα του εύρους του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, το ζήτημα δηλαδή αν και κατά πόσο το αίτημα για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό μπορεί να τεθεί σε τοπικό επίπεδο ή είναι ανάγκη να τεθεί ως μια συνολική παγκόσμια προοπτική. Στην κατεύθυνση αυτή τίθεται εν μέρει το ζήτημα από τον Miliband. Πιο ριζικά όμως, αν και μόνο ως καθοδηγητική πρόταση, τίθεται από τον Anderson.

Ο Miliband φαίνεται κατ' αρχήν να υποστηρίζει την άποψη πως το ζήτημα ενός συνολικού σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, αν και είναι κάτι το επιθυμητό, είναι ένα ζήτημα που αφορά το απώτερο μέλλον και που απαιτεί μια μακρόχρονη πορεία για την προώθησή του. Άμεσα ωστόσο μπορεί να τεθεί ως ένα ζήτημα που αφορά την ανάληψη της εξουσίας από σοσιαλιστικές δυνάμεις, οι οποίες έχουν την πρόθεση να υιοθετήσουν πολιτικές υλοποίησης ενός προγράμματος που βαθμιαία θα προωθούσε το συνολικό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Πρόκειται για ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα το οποίο συζητιέται αναλυτικά στο βιβλίο του⁴⁸. Ουσιαστικά, και παρόλο που ο ίδιος αποδοκιμάζει την παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία, το πρόγραμμά του δεν φαίνεται, κατά τη γνώμη μας, να αναθεωρεί ριζικά τους στόχους της. Αλλά το κρίσιμο ερώτημα, που ο Miliband δεν είναι σε θέση να απαντήσει, είναι το ερώτημα κατά πόσο ένα τέτοιο πρόγραμμα μπορεί όντως να υλοποιηθεί. Έχουμε την πεποίθηση πως ο δρόμος που περνά μέσα από τη διεύρυνση της αστικής δημοκρατίας σκοντάφτει στις συμπληγάδες της ταξικής κοινωνίας και των ταξικών συμφερόντων σε τοπικό και διεθνές επίπεδο. Το παράδειγμα της Χιλής, στο οποίο και ο ίδιος αναφέρεται, είναι ίσως διδακτικό αναφορικά μ' αυτό το είδος συλλογιστικής⁴⁹.

Βεβαίως, οι επιφυλάξεις του Miliband σχετικά με το ζήτημα της ολικής ρήξης ή της επαναστατικής ανατροπής πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη. Σίγουρα ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να τεθεί σήμερα με όρους του παρελθόντος, ως ένα είδος σωτηριολογίας. Σωστά επίσης επισημαίνεται πως το ζήτημα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο ως ένα ζήτημα επαναστατικής εξέγερσης κατά του καπιταλισμού. Ο Miliband διαφωνεί ριζικά με όλους εκείνους τους ανυπόμονους επαναστάτες, «που αντιλαμβάνονται την έλευση του σοσιαλισμού με πολύ περισσότερο άμεσους και δραματικούς όρους» και για τους οποίους ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός «είναι αδιανόητος δίχως επαναστατική εξέγερση» και την εκ βάθρων ανάπλαση της νέας κοινωνίας. Βεβαίως και δεν είναι αρκετή η ανατροπή του καπιταλισμού, χρειάζεται επιπλέον και η ορθολογική ανασυγκρότηση, η οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας, η οποία δεν μπορεί να θεμελιωθεί στα ερείπια του παλιού συστήματος⁵⁰. Ο Miliband, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, απορρίπτει την επαναστατική ρήξη. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως απορρίπτει και την ιδέα της συνολικής αναδιοργάνωσης της κοινωνίας που συνεπάγεται το σοσιαλιστικό αίτημα.

Είναι γι' αυτόν ακριβώς το λόγο που επικρίνει όλους εκείνους που στις μέρες μας βάλουν κατά της ιδέας του σοσιαλισμού. Ο Miliband αναφέρεται στους μετα-μαρξιστές, τους μετα-στρουκτουραλιστές και στους οπαδούς του μετα-μοντερνισμού, οι οποίοι στρέφονται εναντίον όλων εκείνων των μεγάλης κλίμακας υποθέσεων, των μετα-αφηγήσεων, των γενικών δηλαδή θεωρητικών προτάσεων για κοινωνική απελευθέρωση, όπως είναι ο μαρξισμός. Η άποψή του είναι πως όλοι αυτοί ουσιαστικά υιοθετούν ένα συντηρητικό τρόπο σκέψης, που καθόλου δεν θέτει σε αμφισβήτηση το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα. Για τον Miliband, η υπονόμηση της πεποιθήσης για μια συνολική εναλλακτική λύση έναντι του καπιταλισμού είναι μια πολύ σοβαρή υπόθεση. Καθώς υπογραμμίζει, «όποιος υπαινίσσεται ότι δεν υπάρχει πραγματική εναλλακτική λύση στην καπιταλιστική κοινωνία των ημερών μας παίζει ένα δικό του ρόλο στη δημιουργία ενός κλίματος σκέψης που ευνοεί την ανάπτυξη ζιζανίων... όπως ο ρατσισμός, ο σεξισμός, η ξενοφοβία, ο αντισημιτισμός, τα εθνικά μίση, ο φονταμενταλισμός και η μισαλλοδοξία». Εξάλλου, «η απουσία από την πολιτική κουλτούρα μιας ορθολογικής εναλλακτικής λύσης, την οποία εκπροσωπεί ο σοσιαλισμός, συμβάλλει στην ανάπτυξη αντιδραστικών κινήματων που περιλαμβάνουν και εκτρέφουν αυτές τις παθολογίες και τις χειρίζονται για τους δικούς τους σκοπούς»⁵¹. Αυτό που θα μπορούσαμε να προσθέσουμε στο παραπάνω σχόλιο του Miliband είναι πως, όσοι υποστηρίζουν μια τέτοια άποψη ουσιαστικά και στην πράξη υποστηρίζουν το καπιταλιστικό σύστημα, η κριτική που ασκούν σ' αυτό το σύστημα, όταν την ασκούν, δεν υπερβαίνει τα όρια που το σύστημα ορίζει.

Αν όμως η επαναστατική ρήξη, η συνολική ανατροπή, δεν φαίνεται άμεσα δυνατή κι αν δεν εγγυάται τον επαναστατικό μετασχηματισμό, όπως ως τα τώρα έδειξε η ιστορική πείρα, γιατί μια μακροπρόθεσμη πορεία προς τη συνολική αναδιάρθρωση της κοινωνίας, όπως υποστηρίζει ο Miliband, πρέπει να θεωρηθεί πιο ορθολογική και περισσότερο αποτελεσματική; Με άλλα λόγια, γιατί στο δίλημμα «Επανάσταση ή Μεταρρύθμιση;» πρέπει να επιλέξουμε τη μεταρρύθμιση; Το ερώτημα είναι κρίσιμο και χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση. Ας δούμε όμως και τη θέση του Anderson.

Ο Anderson, έχοντας προφανώς υπόψη του τις δυσκολίες που συναρτώνται με το όλο

εγχείρημα του σοσιαλισμού, θέτει την πρότασή του κατά έναν εναλλακτικό τρόπο. Ό,τι υποστηρίζει είναι πως για να δοθεί μια πραγματική ευκαιρία στο σοσιαλιστικό εγχείρημα είναι απαραίτητες τρεις προϋποθέσεις. Οι σοσιαλιστικές δυνάμεις, η σύγχρονη Αριστερά, οφείλουν να πάρουν σοβαρά υπόψη: α) την ιστορική πείρα, ιδιαίτερα αυτή της Β' και της Γ' Διεθνούς· β) τις πραγματικές συνθήκες στον κόσμο· και γ) τα ιστορικά μοντέλα κοινωνικής αλλαγής που προδιαγράφουν τις μελλοντικές δυνατότητες. Ο Anderson αναφέρεται στο πείραμα των Ιησουιτών της Παραγουάης (1610-1760), στο πείραμα των Levellers κατά τη διάρκεια της Αγγλικής Επανάστασης (1640) και στο πείραμα των Ιακωβίνων κατά τη Γαλλική Επανάσταση. Βεβαίως ο Anderson κρίνει αναγκαίο να αναφερθεί και στη μαρξιστική θεωρία, την οποία θεωρεί ως μια χρήσιμη βάση για την επεξεργασία ενός μοντέλου για τη μελλοντική σοσιαλιστική κοινωνία. Αυτό όμως δεν σημαίνει, κατά τη γνώμη του, πως η θεωρία από μόνη της μπορεί να εξασφαλίσει την επιτυχία του σοσιαλιστικού εγχειρήματος. Καθώς το θέτει: «Κανένα πολιτικό κίνημα δεν πραγματοποιεί ποτέ ακριβώς αυτό που ξεκινά να πετύχει, και καμιά κοινωνική θεωρία δεν προβλέπει ποτέ ακριβώς ό,τι πρόκειται να συμβεί»⁵². Ωστόσο, αξίζει να δοθεί στο σοσιαλισμό μια νέα ευκαιρία στην κατεύθυνση διατύπωσης ενός προγράμματος για ένα δίκαιο και κατοικήσιμο κόσμο.

5. Ιστορία και κοινωνική μεταβολή

Θα υπάρξει πραγματική δυνατότητα για να τεθεί εκ νέου με πολιτικούς όρους το αίτημα του σοσιαλισμού στην προοπτική του νέου αιώνα; Αυτό δεν μπορεί να το ισχυριστεί κανείς με βεβαιότητα. Αυτό που όμως μπορεί να τεθεί είναι το πρόβλημα της κοινωνικής μεταβολής, τουλάχιστον ως θεωρητικό πρόβλημα. Είναι ακριβώς προς αυτή την κατεύθυνση που η μαρξιστική θεωρία οφείλει σήμερα να κινηθεί. Η σύγχρονη πρόσληψη του μαρξισμού, χωρίς τις αγκυλώσεις του παρελθόντος, οφείλει να κινηθεί προς την κατεύθυνση της επαναδιατύπωσης του κοινωνικού προβλήματος. Από θεωρητική άποψη, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, σήμερα είναι αναγκαίο να εξοπλιστούμε με μια θεωρία της ιστορίας που προσανατολίζοντας τη σκέψη θα μπορέσει δυναμικά να επηρεάσει την κοινωνική πρακτική, τη συγκρότηση ενός κινήματος κοινωνικής αλλαγής. Ο μαρξισμός, ως μια θεωρία της ιστορίας, ικανοποιεί ή διαφορετικά ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις μιας συγκεκριμένης ανάλυσης του κοινωνικού είναι, προσφέρει τη δυνατότητα προσδιορισμού των μηχανισμών κοινωνικού μετασχηματισμού και προτείνει μια πιθανή ιχνηλάτηση της κατεύθυνσης προς την οποία είναι δυνατόν να κινηθεί η κοινωνική εξέλιξη. Με άλλα λόγια, η μαρξιστική αντίληψη της ιστορίας συναρθρώνει μια θεωρία για την κοινωνική δομή, μια θεωρία για τον κοινωνικό μετασχηματισμό και μια θεωρία για την κατεύθυνση της κοινωνικής εξέλιξης⁵³.

Δεν θα μπω στον πειρασμό να προχωρήσω σε μια αναλυτική συζήτηση της μαρξιστικής αντίληψης για την ιστορία⁵⁴. Ωστόσο, οφείλω να τονίσω, μαζί με τον Anderson, πως σήμερα πρωτίστως χρειάζεται τόσο η αξιοποίηση της ιστορικής πείρας όσο και η αξιοποίηση της μαρξιστικής σκέψης. Εμείς δεν εξισώνουμε το θάνατο του λεγόμενου ιστορικού κομμουνισμού με το θάνατο του σοσιαλισμού· ούτε θεωρούμε πως το «τέλος της ιστορίας» ή ο λεγόμενος θρίαμβος του καπιταλισμού σημαίνει αναγκαστικά και το τέλος της μαρξιστικής

και αριστερής σκέψης. Για μας η πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας μόλις που βρίσκεται στην αυγή της και ο μαρξισμός μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να λειτουργήσει εκ νέου ως υλική δύναμη, ως επαναστατική θεωρία, που θα μας επιτρέψει να επαναθέσουμε με ρεαλιστικό τρόπο το αίτημα για το σοσιαλισμό, το αίτημα για την κοινωνική απελευθέρωση⁵⁵.

Η θέση μας αυτή δεν παραβλέπει βεβαίως τις ενστάσεις ή μάλλον τις επιφυλάξεις που διατυπώνει ο Miliband αναφορικά με τις δυσκολίες μιας συνολικής ρήξης με το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα. Ωστόσο, επειδή οι αναλύσεις του Miliband, χωρίς να αναιρούν την ανάγκη μιας συνολικής κοινωνικής μεταβολής, κινούνται στην προοπτική μιας μεταρρυθμιστικής λογικής, μιας λογικής που εν τέλει, καθώς ήδη έχουμε τονίσει, είναι παγιωμένη στη λογική του καπιταλιστικού συστήματος, η αναφορά μας στη μαρξιστική θεωρία είναι περισσότερο από κάθε άλλη φορά αναγκαία. Για μας η μαρξιστική θεωρία, ως μια θεωρία κοινωνικής μεταβολής, είναι μια επαναστατική θεωρία. Αν η πεποίθησή μας αυτή είναι σωστή, τότε το ζήτημα είναι πώς μια τέτοια θεωρία μπορεί να λειτουργήσει στις παρούσες συνθήκες. Από την άποψη αυτή το όλο ζήτημα τοποθετείται εκεί που το θέτει ο Anderson. Αλλά η μαρξιστική θεωρία, όταν δεν εξισώνεται απλώς με μια θεωρία ανατροπής, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται τόσο ως ένα πρόγραμμα επαναστατικής δράσης όσο και ως ένα πρόγραμμα δομικών μετασχηματισμών. Αυτό σημαίνει πως, πολιτικά μιλώντας, το όλο ζήτημα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού οφείλει κάθε φορά να αντιμετωπίζεται σε συνάρτηση με τους πραγματικούς, αντικειμενικούς όρους και δυνατότητες, σε συνάρτηση με το υποκείμενο και την επιθυμητή κατεύθυνση της κοινωνικής μεταβολής. Θα πρέπει δηλαδή να αντιμετωπίζεται σε συνάρτηση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, την εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων, τις ταξικές συγκρούσεις, τη συγκρότηση του κύριου φορέα, του υποκειμένου, της κοινωνικής απελευθέρωσης, που ως γνωστό για τον Marx είναι ταυτόσημος με την εργατική τάξη. — Η ανθρώπινη απελευθέρωση, νοούμενη ως καθολική απελευθέρωση, απαιτεί μια καθολική τάξη κι αυτή η καθολική τάξη στην αντίληψη του Marx δεν είναι άλλη από το προλεταριάτο⁵⁶.

Δεν προτίθεται εδώ να θέσω το ζήτημα της τάξης εν γένει και πολύ περισσότερο το ζήτημα της εργατικής τάξης ως υποκειμένου ή φορέα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού⁵⁷. Αυτό όμως που οφείλω να θέσω είναι το ζήτημα της δημιουργίας των προϋποθέσεων της κοινωνικής μεταβολής. Το κρίσιμο ζήτημα για μας σήμερα δεν είναι αν και κατά πόσο υπάρχουν οι προϋποθέσεις της αλλαγής, αλλά η δημιουργία αυτών των προϋποθέσεων, τουλάχιστον εκείνων που αφορούν άμεσα την πράξη που δημιουργεί την ιστορία. Εκείνες δηλαδή τις προϋποθέσεις που αφορούν τη δράση των κοινωνικών δυνάμεων, την ταξική πάλη που στη μαρξιστική αντίληψη κινεί την ιστορία. Στην κατεύθυνση αυτή ο θεωρητικός λόγος οφείλει να λειτουργεί όχι μόνο κριτικά, δηλαδή ανατρεπτικά, επαναστατικά, αλλά και συνθετικά, δηλαδή διαλεκτικά. Αυτό σημαίνει πως ο θεωρητικός λόγος οφείλει να λειτουργεί ως μια διαδικασία που όχι μόνο εξηγεί την πολυπλοκότητα της κοινωνικής μεταβολής αλλά και προσανατολίζει την πράξη στην κατεύθυνση της συγκρότησης της καινούργιας κοινωνικής τάξης.

Ένα άλλο ζήτημα που οφείλω να θέσω αφορά το χαρακτήρα της κοινωνικής μεταβολής. Υποστηρίξαμε πως η κοινωνική μεταβολή, ο κοινωνικός μετασχηματισμός, καθορίζεται από το είδος της κοινωνικής δομής, της σχέσης των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέ-

σεων παραγωγής, την ταξική πάλη και τη συγκρότηση του φορέα της κοινωνικής μεταβολής. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως η κοινωνική μεταβολή θα λάβει χώρα α priori και κατά έναν αναπόφευκτο τρόπο· ούτε πως θα οδηγήσει σε μια υπέρβαση, σ' ένα ριζικό ποιοτικό μετασχηματισμό της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης. Η πιθανότητα πιασγουρισματος ή η αμοιβέα καταστροφή των συγκρουόμενων τάξεων, ιδιαίτερα σε περιόδους οξυμένης ταξικής σύγκρουσης, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί. Με άλλα λόγια, ο επαναστατικός μετασχηματισμός δεν είναι καθαυτός αναπόφευκτος. Καθώς εύστοχα επισημαίνει ο Alex Callinicos, «κάθε ιστορική κρίση έχει περισσότερες από μια απολήξεις, και η γενική πορεία της ιστορίας δεν ακολουθεί αναγκαστικά μια καθορισμένη γραμμική πορεία». Ένας ακραίος, απόλυτος ντετερμινισμός είναι ουσιαστικά ξένος στη μαρξιστική αντίληψη⁸.

Αν, ωστόσο, στη διαλεκτική κίνηση της ιστορίας δεν υπάρχουν τελειωμένες ή τελικές καταστάσεις, αν η ιστορία είναι εν τέλει ανθρωπινό δημιούργημα, τότε η επαναστατική προοπτική δεν θα πρέπει να αποκλειστεί. Κι αν στις σημερινές συνθήκες το κεφαλαιοκρατικό σύστημα έχει αποκτήσει έναν εξαιρετικά γενικευμένο, παγκόσμιο χαρακτήρα, το ζήτημα της συνολικής, επαναστατικής ρήξης μ' αυτό το σύστημα αποκτά πανανθρώπινη σημασία.

Σημειώσεις

1. Για την ιδέα του «τέλους της ιστορίας» και τη συζήτηση που ακολούθησε βλ. το άρθρο του Francis Fukuyama, «The End of History?», *The National Interest*, 16 (1989), 3-18 και το βιβλίο του *The End of History and the Last Man* (London, Hamish Hamilton, 1992). Βλ. επίσης και τη μελέτη μου «Ιστορικός ντετερμινισμός και σοσιαλισμός: Η ιδέα του 'τέλους της ιστορίας' και ο σοσιαλισμός» [Ανακοίνωση στο Πανελλήνιο Διεπιστημονικό Συνέδριο που οργάνωσε ο τομέας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων από 24-27 Μαΐου 1996 με θέμα «Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική». Περιλαμβάνεται στα Πρακτικά του συνεδρίου που δημοσιεύτηκαν στον τόμο *Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική*, Αθήνα, τυπωθήτω/Γιώργος Δάφδανος, 1998, σσ. 351-366]. Για τις συζητήσεις γύρω από την κατάρρευση του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού βλ. ενδεικτικά την έκδοση του Robin Blackburn, *After the Fall: The Failure of Communism and the Future of Socialism* (London, Verso, 1991). Βλ. επίσης και το άρθρο μου «Σοσιαλισμός και Δημοκρατία: Στοχασμοί πάνω στην κρίση και τις προοπτικές της Ιστορίας», *Ουτοπία*, 13 (1994), σσ. 91-109.

2. Αναφορά γίνεται εδώ στο βιβλίο του Jacques Derrida, *Spectres de Marx* (Paris, Éditions Galilée, 1993) και στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*. Σ' ό,τι αφορά την πρόσληψη της σκέψης του Marx από τον Derrida βλ. τη μελέτη μου «Αποδόμηση και Μαρξισμός ή τα φαντάσματα του Derrida», *Ουτοπία*, 22 (1996), σσ. 101-131.

3. Για το χαρακτηρισμό του σοβιετικού μοντέλου ως «κρατικός καπιταλισμός» βλ. τη μελέτη του Tony Cliff, *State Capitalism in Russia* (London, 1988) και ελληνική μετάφραση *Κρατικός Καπιταλισμός στη Ρωσία* (Αθήνα, Εργατική Δημοκρατία, 1991). Το ότι ο υπαρκτός σοσιαλισμός δεν ήταν παρά μόνο μια απόπειρα ή ένα πείραμα για το σοσιαλισμό επιστημαίνεται από αρκετούς μελετητές. Ο Roemer, για παράδειγμα, υποστηρίζει πως «αυτό που απέτυχε ήταν ένα ειδικό πείραμα που διήρκεσε μια πολύ μικρή περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας» (βλ. τη μελέτη του *Ένα μέλλον για το σοσιαλισμό*, σ. 38).

4. Ο χαρακτηρισμός «άγριος καπιταλισμός», σε ό,τι αφορά την επαναφορά του καπιταλισμού στις πρώην «κομμουνιστικές» χώρες, ανήκει στον Ralph Miliband.

5. Ralph Miliband, *Socialism for a Sceptical Age* (Oxford, Polity Press, 1994) / *Ο σοσιαλισμός σε εποχή αναζήτησης* (Αθήνα, 1997)· John E. Roemer, *A Future for Socialism* (London, 1994) / *Ένα μέλλον για το σοσιαλισμό* (Αθήνα, 1995)· και Perry Anderson, «The Ends of History» στο *A Zone of Engagement* (London, Verso, 1992), σσ. 279-375 / *Θεωρίες για το τέλος της ιστορίας* (Αθήνα, 1995).

6. Μια οξεία κριτική του καπιταλιστικού συστήματος στις συνθήκες της νέας τάξης πραγμάτων βρισκόμαστε και στο βιβλίο του Derrida για τον Marx (όπ. παρ., σσ. 87 κ.ε.). Βλ. και τη μελέτη μου «Αποδόμηση και Μαρξί-

μός» (όπ. παρ., σσ. 111-114). Για μια εντελώς πρόσφατη κριτική στο καπιταλιστικό σύστημα βλ. Samir Amin, *Specters of Capitalism* (New York, Monthly Review Press, 1998).

7. Roemer, όπ. παρ., σσ. 26-28. Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ πως η κριτική του Roemer στο καπιταλιστικό σύστημα, καθώς και η γενικότερη αντίληψη του για το σοσιαλισμό, εντάσσεται σ' εκείνο το ρεύμα σκέψης που είναι γνωστό τελευταία ως «Αναλυτικός Μαρξισμός». Κύριοι εκπρόσωποι αυτού του ρεύματος, εκτός από τον Roemer, είναι οι G.A. Cohen, Jon Elster και E.O. Wright. Αφιερωτικό και θεμελιώδες έργο του ρεύματος αυτού είναι η πραγματεία του Cohen, *Karl Marx's Theory of History: A Defence* (Oxford, Clarendon Press, 1978). Βλ. επίσης Jon Elster, *Logic and Society: Contradictions and Possible Worlds* (Chichester, Wiley, 1978) και *Making Sense of Marx* (Cambridge, Cambridge University Press, 1985)· John Roemer, *Analytical Foundations of Marxian Economics* (Cambridge, Cambridge University Press, 1981) και *A General Theory of Exploitation and Class* (Cambridge, Cambridge University Press, 1982), καθώς και John Roemer (ed.), *Analytical Marxism* (Cambridge, Cambridge University Press, 1986)· E.O. Wright, *The Debate on Classes* (London, Verso, 1985) και E.O. Wright, A. Levin and E. Sober (eds.), *Reconstructing Marxism* (London, Verso, 1992). Για μια κριτική αποτίμηση του «Αναλυτικού Μαρξισμού» βλ. το άρθρο του Anthony Monteiro, «A Dialectical-Materialist Critique of Analytical Marxism», *NST [Nature, Society, and Thought: A Journal of Dialectical and Historical Materialism]*, 3 (1990), 197-223, και την πρόσφατη μελέτη του Marcus Roberts, *Analytical Marxism: A Critique* (London, Verso, 1996).

8. Όπ. παρ., σ. 21.

9. Βλ. την έμμεση κριτική του Roemer κατά του καπιταλιστικού συστήματος στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του «Τι θέλουν οι σοσιαλιστές», σσ. 21 κ.ε.

10. Roemer, όπ. παρ., σσ. 71 κ.ε. και 135 κ.ε.

11. Anderson, όπ. παρ., σσ. 353 και 363 (σσ. 94 κ.ε. και 107 κ.ε. της ελληνικής έκδοσης).

12. Όπ. παρ., σ. 353 (σσ. 94-95 της ελληνικής έκδοσης).

13. Όπ. παρ., σ. 356 (σ. 98 της ελληνικής έκδοσης).

14. Miliband, όπ. παρ., σ. 11

15. Όπ. παρ., σσ. 21 κ.ε.

16. Όπ. παρ., σ. 23.

17. Όπ. παρ., σ. 26.

18. Όπ. παρ., σσ. 26-27.

19. Όπ. παρ., σ. 30.

20. Όπ. παρ., σ. 28.

21. Όπ. παρ., σσ. 30 κ.ε.

22. Όπ. παρ., σσ. 36 κ.ε.

23. Όπ. παρ., σ. 39.

24. Όπ. παρ., σ. 40.

25. Όπ. παρ., σ. 42.

26. Όπ. παρ., σ. 45.

27. Όπ. παρ., σσ. 46 κ.ε.

28. Όπ. παρ., σσ. 49-53. Για το ρόλο των ΜΕ στις καπιταλιστικές χώρες βλ. τις βιβλιογραφικές αναφορές που παρατίθενται στο άρθρο μου «Σοσιαλισμός και Δημοκρατία» (όπ. παρ., σ. 103, υποσ. 7). Βλ. επίσης την έκδοση του Mark Achbar, *Manufacturing Consent: Noam Chomsky and the Media* (Montreal/New York/London, Black Rose Books, 1994) [το βιβλίο αυτό εκδόθηκε και στην ελληνική γλώσσα από τις εκδόσεις «Παρατηρητής»: *Κατασκευάζοντας Συναίνεση*, Θεσσαλονίκη, 1996], καθώς και την έκδοση που ετμμελήθηκαν οι Ρ. Παναγιωτοπούλου, Π. Ρηγοπούλου, Μ. Ρήγος και Σ. Νοταράς, *Η «Κατασκευή» του Πραγματικού και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης* (Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998) [Πρόκειται για τα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου που οργάνωσε το Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών τον Απρίλιο του 1996].

29. Miliband, όπ. παρ., σ. 56.

30. Όπ. παρ., σσ. 57 κ.ε.

31. Όπ. παρ., σ. 64.

32. Roemer, σ. 11.

33. Όπ. παρ., σ. 17.

34. Όπ. παρ., σ. 21.

35. Όπ. παρ., σ. 26.

36. Όπ. παρ., σσ. 26-27. Ο Roemer, βασιζόμενος σε ομοιόμενες αναλύσεις του G.A. Cohen [*«Marxism and*

Contemporary Political Philosophy, or: Why Nozick exercises some Marxists more than He does any Egalitarian Liberal», *Canadian Journal of Philosophy*, Supplementary Volume 16 (1990), 363-367), ο οποίος υποστηρίζει ότι πα-
ραδοσιακά η εργατική τάξη θεωρείτο πως:

- (1) αποτελούσε την πλειονότητα της κοινωνίας,
- (2) παρήγε τον πλούτο της κοινωνίας,
- (3) ήταν αντικείμενο εκμετάλλευσης στην κοινωνία,
- (4) ήταν οι φτωχοί της κοινωνίας

και επιπρόσθετα πως η εργατική τάξη:

- (5) δεν θα είχε τίποτε να χάσει από μια επανάσταση, όποια κι αν ήταν η έκβασή της, και
- (6) μπορούσε και θα μετασχημάτιζε την κοινωνία,

θα σχολιάσει: «Δεν αποτελεί πλέον καλή προσέγγιση της πραγματικότητας το να λέμε πως η εργατική τάξη χαρακτηρίζεται από τις ιδιότητες (1) έως (4)». Η άποψή του είναι πως το προλεταριάτο δεν αποτελεί πλέον την πλειονότητα στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες· ούτε αληθεύει πως οι περισσότεροι φτωχοί αποτελούν μέλη της παραγωγικής εργατικής τάξης· ενώ το (5) είναι οπωσδήποτε λάθος. Για μια αμφισβήτηση της θέσης αυτής βλ. τις βιβλιογραφικές αναφορές της υποσημείωσης 57 στην παρούσα μελέτη.

37. Roemer, όπ. παρ., σ. 133.

38. Όπ. παρ., σσ. 137 κ.ε.

39. Όπ. παρ., σ. 138. Για το ζήτημα της ανθρώπινης φύσης βλ. την εξαιρετική μελέτη του Norman Geras, *Marx and Human Nature* (London, Verso, 1983), καθώς και τις βιβλιογραφικές αναφορές της υποσ. 1, σ. 35 της μελέτης μου *Πολιτική και Θρησκεία στη Φιλοσοφία του John Locke*, Β΄ έκδοση (Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1998).

40. Miliband, όπ. παρ., σ. 12.

41. Όπ. παρ. Σχετικά με τη σύγχρονη σοσιαλδημοκρατία και τα αδιέξοδά της, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε πως αυτά καταδειχνονται στην τρέχουσα ρητορική του «τρίτου δρόμου», που χρησιμοποιεί η λεγόμενη κεντρο-αριστερά των ευρωπαϊκών εκουχρονιστών. Για την υποτετιθέμενη υπέρβαση της παραδοσιακής αντίθεσης ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά στην προοπτική ενός τρίτου δρόμου, βλ. το βιβλίο του A. Giddens, *Ο Τρίτος Δρόμος: Η ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα, Πόλις, 1998. Για μια αποτίμηση των επιδιώξεων της σύγχρονης σοσιαλδημοκρατίας, βλ. το εξαιρετικό άρθρο του Mark Neocleous, «Radical Conservatism, or, the Conservatism of Radicals: Giddens, Blair and the politics of reaction», *Radical Philosophy*, 93 (1999), σσ. 24-34. Ο Neocleous, αναφερόμενος στην κυβέρνηση του «Νέου Εργατικού» Κόμματος και στο όραμά της του εκουχρονισμού, παρατηρεί: «Το όραμα του εκουχρονισμού της κυβέρνησης του Εργατικού Κόμματος είναι ταυτόσημο μ' αυτό της Νέας Δεξιάς: ένα ουσιαστικά αντιδραστικό πρόγραμμα που βασίζεται στην επαναβεβαίωση της αρχής της ατομικής ιδιοκτησίας». Εξάλλου, σχολιάζοντας τις ιδέες του Giddens, θα παρατηρήσει πως «το επιχείρημα του Giddens για τον εκουχρονισμό του συστήματος προνοίας βασίζεται στην κριτική του κράτους προνοίας από τα Δεξιά παρά από τα Αριστερά» (όπ. παρ., σ. 32). Βλ. επίσης και την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Gregory Elliott στο άρθρο του «Via dollaroSa: On the "Third Way"», *Radical Philosophy*, 94 (1999), σσ. 2-5.

42. Όπ. παρ., σσ. 12 και 68.

43. Όπ. παρ., σσ. 68 κ.ε.

44. Όπ. παρ., σσ. 75 κ.ε.

45. Όπ. παρ., σσ. 84 κ.ε.

46. Anderson, όπ. παρ., σσ. 358-9 (σ. 102 της ελληνικής έκδοσης).

47. Γενικά μιλώντας, η αντίληψη του Roemer για την κοινωνική μεταβολή, για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, είναι ενταγμένη σε μια ρεφορμιστική λογική, η οποία εν τέλει δεν μπορεί να υπερβεί το πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος. Καθώς σημειώνει και ο Monteiro, «το ενδιαφέρον του αναλυτικού μαρξισμού σε ό,τι αφορά τον κοινωνικό μετασχηματισμό και την επανάσταση μετατοπίζεται από την ταξική πάλη και το σοσιαλισμό στις πιθανότητες μιας βαθμιαίας εξέλιξης μέσα στον καπιταλισμό» (όπ. παρ., σ. 215).

48. Miliband, όπ. παρ., σσ. 94 κ.ε. Βλ. επίσης τα κεφάλαια 3-6 του βιβλίου του: «Μηχανισμοί της Δημοκρατίας», «Η μικτή οικονομία, σοσιαλιστικού τύπου», «Κοινωνικό σώμα στήριξης, οργανώσεις, στρατηγικές», και «Πολιτικές επιβιώσεις».

49. Όπ. παρ., σ. 213. Το παράδειγμα της Χιλής δεν δείχνει μόνο το αδιέξοδο μιας τέτοιας συλλογιστικής αναφορικά με την εξωτερική επέμβαση, αλλά και αναφορικά με την εσωτερική ταξική σύγκρουση, που στη Χιλή εκφράστηκε τόσο με το στρατιωτικό πραξικόπημα όσο και με τους συμβιβασμούς της πολιτικής του Alliente. Βλ. τα ενδιαφέροντα σχόλια του Mike Gonzalez στο άρθρο του «A People's Tragedy», *Socialist Review*, 222 (1998), σσ. 18-20.

50. Miliband, όπ. παρ., σσ. 94 κ.ε.

51. Όπ. παρ., σσ. 99-100. Για μια κριτική αποτίμηση των παραπάνω ρευμάτων σκέψης βλ. τις παρακάτω εργασίες: Peter Dews, *Logics of Disintegration: Post-structuralist Thought and the Claims of Critical Theory* (London, Verso, 1987); Alex Callinicos, *Against Postmodernism: A Marxist Critique* (Oxford, Polity Press, 1989); Terry Eagleton, *The Illusions of Postmodernism* (Oxford, Blackwell, 1996); και Perry Anderson, *The Origins of Postmodernity* (London, Verso, 1998).

52. Anderson, όπ. παρ., σσ. 357 κ.ε., ιδιαίτερα σ. 374 (σ. 118 της ελληνικής έκδοσης).

53. Οι διαπιστώσεις αυτές σχετικά με τη μαρξιστική θεωρία βασίζονται στο θεωρητικό έργο του Alex Callinicos. Συγκεκριμένα, στην πραγματεία του *Theories and Narratives: Reflections on the Philosophy of History* (Oxford, Polity Press, 1995), Chapter 3: «History as Theory», σσ. 98 κ.ε., καθώς και στην πραγματεία του *Making History: Agency, Structure and Change in Social Theory* (Oxford, Polity Press, 1989).

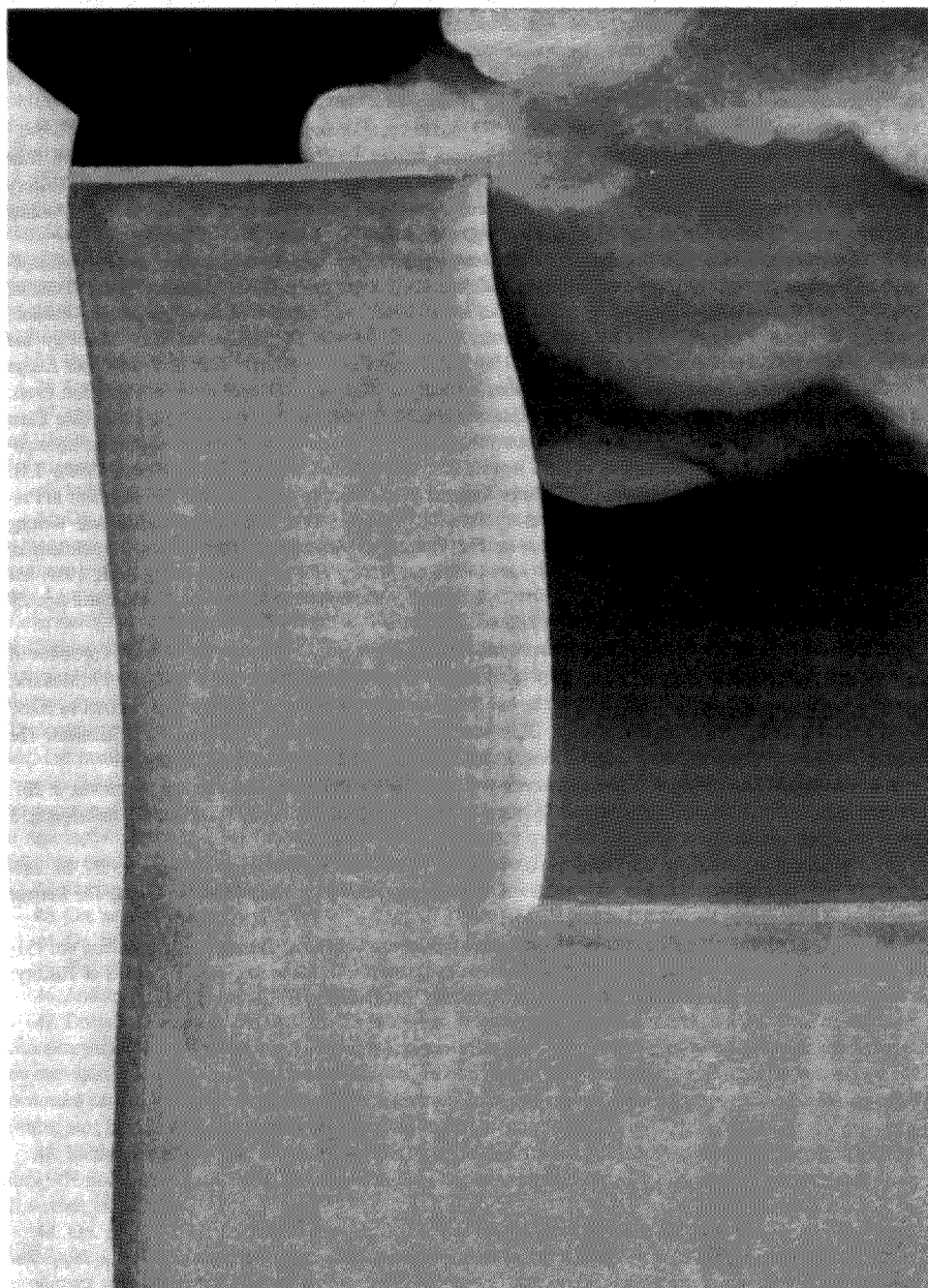
54. Για μια αναλυτική συζήτηση της μαρξιστικής αντίληψης για την ιστορία στο πλαίσιο των σχετικά πρόσφατων θεωρητικών αναζητήσεων βλ. τις παρακάτω μελέτες: L. Althusser and E. Balibar, *Reading Capital* (London, New Left Books, 1970 και 1977, β' έκδοση); B. Hirdes and P. Hirst, *Pre-capitalist Modes of Production* (London, Routledge & Kegan Paul, 1975); G. Therborn, *Science, Class and Society: On the Formation of Sociology and Historical Materialism* (London, New Left Books, 1976); E.P. Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays* (London, Merlin Press, 1978); G.A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History: A Defence* (Oxford, Clarendon Press, 1978); P. Anderson, *Arguments Within English Marxism* (London, Verso, 1980); G.E.M. de Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World* (London, Duckworth, 1981) [Η σπουδαία αυτή μελέτη μεταφράστηκε πρόσφατα και στη γλώσσα μας: *Ο Ταξικός Αγώνας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο* (Αθήνα, Εκδόσεις Ράπτα, 1998)]; T.H. Aston and C.H.E. Philpin (ed.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (Cambridge, Cambridge University Press, 1985); P.Q. Hirst, *Marxism and Historical Writing* (London, Routledge & Kegan Paul, 1985); D. Sayer, *The Violence of Abstraction: The Analytic Foundations of Historical Materialism* (Oxford, Blackwell, 1987); Alex Callinicos, *Making History* (Oxford, Polity Press, 1989) και *Theories and Narratives* (Oxford, Polity Press, 1995); D. Milonakis, «The Dynamics of History: Structure and Agency in Historical Evolution», *Science & Society*, 61 (1997), σσ. 303-329.

55. Η θέση μας αυτή βασίζεται ουσιαστικά στην άποψη που διατυπώνει ο Marx στον πρόλογο του έργου του *A Contribution to the Critique of Political Economy* [Karl Marx - Frederic Engels, *Collected Works*, vol. 29 (Moscow, Progress Publishers, 1987), σσ. 263-64], σύμφωνα με την οποία η ανατροπή του καπιταλισμού σηματοδοτεί το τέλος της «προϊστορίας της ανθρώπινης κοινωνίας». Βλ. σχετικά και Roemer, όπ. παρ., σ. 158 και Alex Callinicos, *The Revenge of History: Marxism and the East European Revolutions* (Oxford, Polity Press, 1991), σ. 129.

56. Βλ. σχετικά Marx - Engels, *Collected Works*, vol. 3, σ. 186 και Callinicos, *Theories and Narratives*, σ. 201. Βλ. επίσης το άρθρο μου «Ο Μαξ για το Κράτος και την Πολιτική», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 3 (1986), σσ. 27-35, ιδιαίτερα σσ. 30 κ.ε.

57. Ενδεικτικά βλ. τα σχόλια του Callinicos, όπ. παρ., σσ. 201-203 και *Against Postmodernism*, σ. 127. Βλ. επίσης τα σχόλια του Miliband, όπ. παρ., σσ. 34-36 και τη σπουδαία μελέτη της Ellen Meiksins Wood, *The Retreat from Class: A New «True» Socialism* (London, Verso, 1998).

58. Βλ. την ενότητα «The Dialectics of Progress» στο βιβλίο του Callinicos, *Theories and Narratives*, σσ. 151-156, ιδιαίτερα σ. 163. Βλ. επίσης την πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση του D. Milonakis, «The Dynamics of History: Structure and Agency in Historical Evolution», όπ. παρ., σσ. 303-329, ιδιαίτερα σ. 320.

Τζούφιτσια Ο' Κηφ, Εκκλησία του Ranchos, λεπτομέρεια, 1929